

ЯН ЧАЧОТ І БРАТЫ ТЫШКЕВІЧЫ

“Ян Чачот — першы выдатны беларускі паэт, пачынальнік новай беларускай літаратуры, яркая зорка нашага нацыянальнага адраджэння. У цёмную ноч прыгонніцтва, калі фанабэрыстае панства, нічым не жадаючы быць падобным да “мужыка”-беларуса, амаль цалкам выраклася мовы роднай зямлі і перайшло — у побыце і ў друку — на “панскую” польскую мову, Ян Чачот, рашуча стаўшы на бок свайго народа, пачаў ствараць літаратуру якраз на гэтай пагарджанай, зганьбаванай апалячанымі прыгоннікамі роднай беларускай мове. Гэта была падзея невымернай важнасці — упершыню пасля двухсотгадовага маўчання са старонак добра аформленых друкаваных кніг на ўвесь голас загучала жывое беларускае слова. Два фальклорныя зборнікі Яна Чачота з яго ўласнымі беларускімі вершамі яскрава засведчылі факт нараджэння новай беларускай літаратуры і адначасова выхад на гістарычную сцэну аднаго з самабытных і вялікіх славянскіх народаў”¹, — з такімі словамі звярнуўся да грамадскасці Аргкамітэт па святкаванню 200-гадовага юбілею Яна Чачота.

24 чэрвеня (7 ліпеня) 1796 года, якраз у дзень святога Яна, у вёсцы Малюшычы сучаснага Карэліцкага раёна нарадзіўся хлопчык Ян, якому суджана было стаць адным з першых беларускіх фалькларыстаў.

Род Чачотаў належаў да дробнай збяднелай мясцовай шляхты, што была апалячана стагоддзямі нацыянальнага прымусу. З маленства, дзень пры дні, знаходзіўся хлопчык сярод простага сялянства, і самое вясковае жыццё пакідала адбітак на яго выхаванні. Пабываўшы з бацькам-арандатарам,

¹ Наша слова. 1996. № 1.

а потым аканомам, у розных мясцінах Гродзеншчыны, будучы фалькларыст меў магчымасць непасрэдна назіраць розныя бакі жыцця простага люду, чуць яго песні, казкі, легенды, убіраць у сябе жывое, дасціпнае, вострае народнае слова. Ад прыроды чулая да характава душа Чачота знаходзіла ў гэтай бяздоннай крыніцы падтрымку і падпітку, калі пачулае вылівалася ва ўласныя паэтычныя радкі, а заповітныя мроі таленту мелі адбіткам песенную традыцыю народа.

Навучанне ў Навагрудскай павятовай дамініканскай школе толькі ўзмацняе цікавасць Чачота да беларускай народнай творчасці. Адыгрывае ролю і шчырая падтрымка Адама Міцкевіча, школьнага сябра і нязменнага спадарожніка на вясковых урачыстасцях.

У 1815 годзе Ян Чачот разам з А. Міцкевічам пераязджае ў Вільню. Спраба паступіць ва універсітэт скончылася няўдачай. Юнак уладкоўваецца на працу ў “пракураторыю” радзівілаўскіх маёнткаў. І зноў паездкі па вёсках, сустрэчы з таленавітымі спевакамі, і зноў захапленне багаццем і характам народнай творчасці. Адначасова Чачот наведвае лекцыі ва універсітэце, займаецца нямецкай мовай. Да юнацкага захаплення дадаецца паступовае разуменне таго, што творчасць народа ёсць адбітак і самавыражэнне яго душы, яго радасцей і спадзяванняў, яго нялёгкага жыцця і вясковага быту.

12 студзеня 1819 года Ян Чачот уступае ў таварыства філаматаў, сяброў навук, і праз кароткі час становіцца яго сакратаром і любімым песняром. Многія з членаў таварыства затым з задавальненнем успаміналі песні Чачота, складзеныя ім на аснове беларускага фальклору. Найбольш раннія з яго твораў не толькі знаходзяцца ў рэчышчы народнай традыцыі, але і ўключаюць у сябе цэлыя куплеты і фрагменты вясковых песень. Такі спосаб выкарыстання фальклорных твораў у літаратурнай практыцы быў характэрны для прадстаўнікоў ранняга рамантызму. Шчырасць, непасрэднасць і разам з тым паэтычная дасканаласць народнай песні станавіліся ўзорам для пераймання. Чачот не раз дэманстраваў гэта паэтам-філаматам сваімі свежымі арыгінальнымі песнямі. Ім быў падрыхтаваны цэлы зборнік такіх песень, прызначаных для шырокага кола выканаўцаў. На жаль, ён не быў выдадзены, а пераходзячы з рук у рукі, згубіўся і толькі праз 100 гадоў быў знойдзены. Частка песень у ім складзена на мелодыю (“ноту”), а часта і

на ўзор беларускіх народных песень. У іх пазнаюцца і сёння вядомыя “Ой, валы ж мае палавыя”, “Сем дзён малаціла — чах, чах зарабіла”, “Як не бачу Пятруся, то я з ветру валюся”, “Да цераз мой двор цяцера ляцела” і інш.

Песні Чачот суправаджае шматлікімі заўвагамі, якія раскрываюць яго творчыя прынцыпы. Ён браў першыя куплеты любімай ім песні і на іх “ноту”, згодна з “уласнай фантазіяй”, дапісваў працяг, захоўваючы, аднак, “тон і народны каларыт”. У “Дадатку” да зборніка паэт выказвае адносіны да народнай творчасці, не тоячы захаплення, не раз заклікае збіраць і запісваць сялянскія песні і абрады, і “тады атрымаўся б цудоўны помнік уласнага ўяўлення і фантазіі мясцовых людзей”².

Сапраўднай фальклорна-этнаграфічнай крыніцай сталі балады Яна Чачота. Гэта першыя і найбольш дакладныя запісы паданняў, абрадаў, павер’яў.

Захавалася восем балад, напісаных Чачотам: “Бекеш”, “Навагрудскі замак”, “Калдычэўскі шчупак”, “Званячая гара ў Пазяневічах”, “Радзівіл, ці Заснаванне Вільні”, “Узногі”, “Мышанка”, “Свіцязь”. Іх тэксты былі знойдзены і надрукаваны С. Свіркам толькі ў 1972 годзе³ і перакладзены на беларускую мову К. А. Цвіркам⁴.

Адна з найбольш паэтычных і, што для нас больш важна, вытрыманая ў духу народных паданняў балада мае назву “Мышанка”. Гаворка ў ёй ідзе аб красуні-дачцы ліцвіна-баярына Мышкі, якая лепш выбірае смерць, чымсьці брудныя залёты заможнага рыцара. Дзяўчына кідаецца ў раку, якую “ў гонар душы яе чыстай Мышанкай назвалі”. Ужо ў гэтай узнёслай рамантычнай баладзе ў поўнай меры праяўляецца Чачот-этнограф. У паэтычнай форме ён выкладае вясковыя абрады і павер’і, згодна з якімі душа дзяўчыны-тапельніцы перад Юр’ем выходзіць на бераг, а жанчыны збіраюць тады кветкі, прыпісаўшы ім магічную сілу. Згадвае паэт і юраўскія звычаі абыходу палёў, і качанне-варожбы моладзі па зямлі. Своеасаблівым эпиграфам да далейшай

² Цыт. па Малаш Л. А.: Ян Чачот // Беларуская фалькларыстыка эпохі феадалізму. Мн., 1989. С. 114.

³ Świrko St. Z kręgu filomackiego preromantyzmu. Warszawa, 1977.

⁴ Цвірка К. Там возера Свіцязь, як шыбіна лёду... // Полымя. 1984. № 4; Яго ж. Ян Чачот: Балады // Полымя. 1985. № 7.

дзеінасці самога Чачота і многіх яго паслядоўнікаў-
фалькларыстаў (да нашых дзён) таксама становяцца радкі:

Хай прымхі гэта, ды іншае вока
У іх знойдзе жыцця таямніцы...⁵

Заканчвае баладу Чачот кранаючымі ўспамінамі аб
ваколіцах Мышы, дзе прайшлі яго маленства і юнацтва.
Калегі-філаматы нават далі яму прозвішча Ян з Мышы.

На аснове мясцовых паданняў Ян Чачот піша і сваю
славутую баладу “Свіцязь”, якая “мела самае непасрэднае
дачыненне да нараджэння на беларускай зямлі цэлага
напрамку, а лепш сказаць эпохі ў гісторыі літаратуры —
рамантызму”⁶. Сюжэт балады наступны: на месцы Свіцязі
некалі стаяў горад з той жа назвай. І жыў там багаты чалавек,
які меў прыгажуню-дачку. Дзяўчыну пакахаў хлопец-бядняк,
хацеў ажаніцца з ёй, але бацька быў няўмольны. У адчаі
хлопец звяртаецца да нячысціка, і той, за кроўю “накрымзю-
леня абавязацельствы, дапамагае яму забіць купца. Мэта
дасягнута. З каханай жонкай, у дастатку і раскошы жыве
забойца, згодна з д’яблавай умовай, сорок гадоў. І вось у самы
разгар вясельнай гамонкі на стале з’яўляецца галава забітага
купца, каб паўтарыць свой даўні праклён. Бура і “д’ябальская
зграя” хапаюць забойцу, і разам з ім правальваецца праз
зямлю горад Свіцязь. А на яго месцы ўтвараецца возера
Свіцязь...”

Збіральніцкая і паэтычная дзейнасць Чачота была раптоўна
спынена ў 1824 годзе. Яго арыштавалі за прыналежнасць да
таварыства філаматаў і асудзілі на 6 месяцаў зняволення з
далейшай бестэрміновай высылкай у глыб Расіі, якую ён
адбываў спачатку ў Хізільскай крэпасці, а затым, з 1826 года,
пад наглядам паліцыі ў г. Уфе. Выпакутаваўшы доўгія 10 гадоў,
у 1833 годзе ён вяртаецца на Беларусь і працуе ў Лепелі
сакратаром канцэлярыі інжынернага ўпраўлення пры
Бярэзінскім канале.

У Лепелі параненая душа паэта знаходзіць суцішэнне ў
зборы народных песень, казак, прыказак і загадак. Яму не
трэба было выпытваць у вяскоўцаў апісанні абрадаў і звычаяў —

⁵ Цвірка К. Ян Чачот: Балады. Мышанка // Польша. 1985. № 7. С. 107.

⁶ Яго ж. Той курган векавечны. Мн., 1985. С. 15.

ён быў іх непасрэдным назіральнікам і нават удзельнікам. Характэрна, што да збіральніцкай дзейнасці Чачот прыцягвае і мясцовых жыхароў, клапацячыся пры гэтым аб дакладнасці запісаў і захаванні моўных асаблівасцей беларускіх гаворак. Сам і пры дапамозе карэспандэнтаў Чачот сабраў два вялікія зборнікі песень — наднёманскіх і наддзвінскіх. Але аб іх пасля смерці Чачота згадак нідзе не было. Толькі ў 1964 годзе супрацоўнікамі Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі былі знойдзены другая частка зборніка наддзвінскіх песень Чачота і аўтограф трох варыянтаў уступнага артыкула да яго шостага кніжкі ў Інстытуце літоўскай мовы і літаратуры АН Літвы сярод рукапісаў, прызначаных да знішчэння.

Першы рукапіс Яна Чачота мае назву “Вясковыя песні з-над Дзвіны з ваколіц Лепеля і з самога Лепеля, размешчанага над вялікім возерам і выходзячай з яго ракі Улы (часам называемай Ульянкай), якая ўпадае ў Дзвіну пад мястэчкам Улай”. Пад загалоўкам зборніка ім адзначана, што “другая яго частка сабрана паміж 1836—1839” з пералічэннем назваў мясцовасцей і ўказаннем колькасці запісаных там песень. З агульнай колькасці наддзвінскіх песень (557) у выдадзеныя Чачотам кніжкі ўвайшлі толькі 194 песні, 363 засталіся неапублікаванымі. Гэты рукапіс Чачота неацэнны для беларускай фалькларыстыкі і мовазнаўства, паколькі ўяўляе сабой найбольш ранні збор народнай паэзіі і ўзор дыялектнай мовы аднаго рэгіёна. Важна і тое, што многія песні суправаджаюцца заўвагамі збіральніка, маюць даволі падрабязную пашпартызацыю.

У гэтым жа рукапісе знаходзяцца чатыры арыгінальныя беларускія казкі — самыя раннія запісы гэтага жанру — і 93 загадкі.

Выключна багатая на народную творчасць Лепельшчына нагадвала Чачоту яго малую радзіму — Навагрудчыну. Запісваючы песні, ён яшчэ і яшчэ раз супастаўляў іх з да болю знаёмымі, чутымі яшчэ ў дзяцінстве радкамі. Так узнікае задума запісаць і наднёманскія песні. Ён піша да родных і знаёмых, каб дапамаглі яму ў гэтай справе, у лістах дае ўказанні, як і што запісваць.

Як пазней адзначаў Чачот у прадмове да сваёй шостага кніжкі, яму ўдалося сабраць каля 400 наднёманскіх песень.

Частка гэтых запісаў была знойдзена ў Гістарычным архіве Літоўскай ССР.

Першая кніга Яна Чачота “Вясковыя песні з-над Нёмана” выйшла ў свет у 1837 годзе ў Вільні ў друкарні Завадскага. Усе 100 песень (99 беларускіх і 1 украінская) перакладзены на польскую мову. У прадмове звяртаюць на сябе ўвагу словы пра вясковы люд: “Сяляне нашы — люд добры, лагодны, працавіты, павінен узбуджаць у нас найпрыхільнейшыя да сябе пачуцці. З імі можна быць шчаслівым”, а таксама наступная заўвага: “У другі час, як песень памножу, зраблю выданне тэкстаў арыгінальных”⁷.

У Лепелі ў 1839 годзе выходзіць другая кніжка Чачота “Вясковыя песні з-над Нёмана і Дзвіны”. У ёй змешчана 94 наддзвінскія песні і 26 наднёманскіх. Ужо тады збіральнік імкнецца да класіфікацыі тэкстаў, вылучае жанры купальскія, дажынкавыя, вясельныя і г. д.

У сувязі з пагаршэннем здароўя пры падтрымцы сяброў Чачот пераязджае бліжэй да родных мясцін. У Шчорсах ён уладкоўваецца на працу ў бібліятэку графа Храптовіча. Там ён рыхтуе і выдае сваю трэцюю кнігу “Вясковыя песні з-над Дзвіны”. У прадмове да гэтай кнігі Чачот фармулюе метадку збірання песень: у асноўным ён запісваў іх ад паненак з суседніх маёнткаў, якія слухалі песні ад сваіх служанак ці вясковых дзяўчат: “Сялянкі скрытныя і нясмелыя, саромеюцца расказваць песні перад мужчынам, пачынаюць усміхацца, казаць, што іх песні не маюць нічога добрага. Паненкам жа з радасцю будуць расказваць”⁸.

Пасля выхаду ў свет першай кніжкі Чачота рэцэнзенты ў пахвальным водзыве выказалі пажаданне, “каб былі надрукаваны арыгінальныя беларускія песні для аматараў славяншчыны, а таксама для сапраўдных прыхільнікаў чалавечнасці і дабрачынцаў сваіх сялян”.

У чацвёртую кніжку “Вясковыя песні з-над Нёмана і Дзвіны” (1844) Чачот упершыню ўключае 20 беларускіх песень у арыгінале ці, як ён адзначыў, “pierwotwornych”. Ім папярэднічае невялікая прадмова “Спрадвечныя вясковыя

⁷ Czeczot J. Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny: We dwóch częściach. Wilno, 1837. S. VI.

⁸ Czeczot J. Piosnki wieśniacze z nad Dźwiny. Wilno, 1840. S. VIII.

песні”⁹. Другая асаблівасць дадзенага зборніка — змяшчэнне ў ім 28 уласных песняў-вершаў Чачота, напісаных ім на беларускай мове і перакладзеных затым на польскую. Тэксты маюць найперш дыдактычны характар, у іх асуджаюцца розныя заганы, п’янства вясковага люду. Польскі даследчык творчасці Яна Чачота Станіслаў Свірка даводзіць, што напісанне вершаў па-беларуску мела мэтай маральнае ўздзеянне на селяніна, бо на польскай мове на вёсцы чытаць не ўмелі¹⁰. Стыль, мастацкая напоўненасць гэтых вершаў бяспрэчна сведчаць аб арганічнай знітанасці народнай песні і творчасці паэта, аб яго захапленні і душэўнай далучанасці да мовы беларуса.

Наступны, пяты томік “Песні вясковыя з-над Нёмана, Дняпра і Днястра” выйшаў у 1845 годзе таксама ў Вільні. Але найбольшую фалькларыстычную вартасць мае шосты, апошні зборнік вясковых песень 1846 года. Сярод іншых яго вылучае аўтэнтызм, змяшчэнне песень на беларускай мове, “w gwarze krewickiej”. Тут жа змешчана яго грунтоўная характарыстыка ўласна мовы, гаворкі беларусаў, а таксама зварот да моваведаў прыкласці ўсе намаганні для стварэння беларускай граматыкі і слоўніка.

Сюды ўключаны таксама невялікі слоўнічак незразумелых слоў з песень з польскімі адпаведнікамі, спіс фразеалагічных адзінак беларускай мовы, якія змешчаны ў наступных раздзелах: “Некаторыя ідыяматызмы”, “Крывіцкія прыказкі”, “Прыказкі, прыстасаваныя да свят”.

Такім чынам, шостая кніжка Чачота ўяўляе сабой першы друкаваны збор арыгінальных беларускіх народных песень з дэталёвай класіфікацыяй матэрыялу, каштоўнымі заўвагамі і этнаграфічнымі звесткамі. Без перабольшванняў можна адзначыць, што гэта сапраўдная навуковая праца.

Памёр Ян Чачот 11 жніўня 1847 года ў Друскеніках і пахаваны ў вёсцы Ротніца.

Нельга пераацаніць уклад Яна Чачота ў беларускую фалькларыстыку. Сабраны ім фальклорны матэрыял пераўзыходзіць усё, што было сабрана (як па колькасці, так і па

⁹ Czeczot J. Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny. Wilno, 1844. S VII.

¹⁰ Świrko S. Z Mickiewiczem pod ręką czyli życie i twórczość Jana Czeczota. Warszawa, 1989. S. 257—259.

якасці) яго папярэднікамі. Запісаныя Чачотам песні — аўтэнтычныя творы. Акрамя таго, ім была распрацавана метадыка збору фальклорных твораў у палявых умовах. І, што найбольш важна, упершыню была зроблена спроба навуковай класіфікацыі і жанрава-тэматычны аналіз песень.

Унёс Ян Чачот у беларускую фалькларыстыку многае, падрыхтаваўшы глебу для навуковых даследаванняў народнай творчасці. Сабраныя і інтэрпрэтаваныя ім народныя песні сталі прадметам шырокага грамадскага абмеркавання, абудзілі інтарэс і заахвоцілі да далейшага збірання беларускай народнай творчасці і развіцця фалькларыстыкі.

Каляндарныя песні Ян Чачот запісаў на Падзвінні і Панямонні, і змяшчэнне іх у асобных раздзелах толькі падкрэслівае цэласнасць і пэўную замкнёнасць каляндарнага комплексу пэўнага рэгіёна. Таму запісы Чачота найбольш каштоўныя ў сучасных доследах па фальклорнай геаграфіі і арэалогіі, што, несумненна, не адмаўляе іх высокай эстэтычнай вартасці і інтарэсу адпаведна шырокім колам чытачоў.

У зборніку традыцыйна першымі прадстаўлены калядныя песні. Адсутнасць на Лепельшчыне і Навагрудчыне разгорнутага абраду калядоўшчыкаў абумовіла і сюжэтна-тэматычны рэпертуар Каляд. Гэта падкрэслена абрадавыя тэксты, што сцвярджалі саму ідэю свята — “Прыехала Каляда на сівым коніку”. Аднак найпершая рэалізацыя гэтага свята ў дадзеных рэгіёнах на ігрышчах і вячорках вызначыла вольны, гульнёва-жартоўны тон калядных песень:

У Лявона куццю таўкуць,
Куць-куць да куццю таўкуць...
Да ў маёй каханкі
Смаляныя лаўкі —
Як сеў, так і прыкіпеў.

Адметна, што ў прымеркаваных да калядных урачыстасцей песнях з тыпова лірычнымі матывамі выбару пары гаворка ідзе ад імя хлопца — “Да казаў хмялёк, да тычкі ідучы”, “Да ехаў я, ехаў, Каляда!”, што больш стасуецца з асноўнымі ідэямі “Жаніцьбы Цярэшкі”, “Яшчура” і іншых традыцыйных калядных гульняў гэтага рэгіёна.

Належныя пачатку года ўрачыстасць і эпічны размах прадстаўляюць Падзвінне і Панямонне сваім валачобным

цыклам. Натуральна, Чачот не мог абысці ўвагай Вялікадня і яго песень. У зборніку змяшчаецца тыповы тэкст з сакральным ядром:

Дай табе Божа, пане гаспадару,
І ў каморы, і ў аборы.

Сфакусіраваўшы, сканцэнтрававаны ўсе асноўныя матывы, сюжэты і вобразы веснавой міфалогіі ў валачобных песнях, веснавы комплекс Падзвіння застаўся вербальна нераспрацаваным. З веснавых Чачот запісвае юраўскую песню “Ой, выйду я на вулачку: бычкі бушуюць”, што сцвярджала саму ідэю ўжо наступіўшай вясны.

Купальскае свята прыпадае на перыяд летняга сонцастаяння. Прырода ўступала ў перыяд найбольшага росквіту, і гульні і песні гэтай пары насілі сапраўды “язычніцкі” і касмічны размах. Вітанне Сонца, заклінанне Сонца, гімн у гонар Сонца ўвасобіліся ў самім купальскім рэфрэне “Сонейка, сонейка”.

Летняе сонцастаянне было паваротнай кропкай і ў гульніх моладзі. Ён сімвалізаваў пераход дзяўчыны ў дарослы стан, які даваў права на шлюбныя адносіны. Да Купалы ўжо цалкам заканчваліся абрады “провадаў вясны”, якія сімвалічна прадстаўлялі провады дзявоцтва прыроды / дзяўчыны. Чачотам была запісана арыгінальная песня, якая распавядае пра купальскія ігрышчы моладзі, “Купаллейка, дзявоцкае пагуляннейка”, калі канчаткова вызначаліся пары, ішла гаворка аб будучым шлюбе. Цікавыя і пададзеныя этнаграфічныя моманты будучага сватання:

...Донька мая, родненькая, скажы мне,
Каго любіш верна ў сяле,
Таму пашлю залаты пояс, падару,
Каб ён пазнаў Гарыслаўку маладу.

Запісаныя Чачотам песні ствараюць яскравы кантэкст свята з яго міфапаэтычнымі ўяўленнямі і прыметамі. Сярэдзіна лета — гэта якраз той час, калі красавала, налівалася жыта: “Ян з Пятром па межах ходзяць, па межах ходзяць, жыта глядзяць”. Падобны адказны момант у жыцці земляроба вымагаў пэўных апатрапеічных і засцерагальных рытуалаў,

“каб змяя заломаў не ламала, у жыце карэнне не капала, у кароў малако не адбірала”. І як сведчанне старажытнасці песні, непарыўнасці эстэтычнага і утылітарнага кампанентаў заключныя заклінальныя матыў: “Адбяры, Божа, таму ручкі, ножкі, са лба вочкі!”

Спыняе ўвагу і бадай самы ранні (і найбольш поўны) запіс купальскай песні, у якой абыгрываецца матыў тушэння “зялёнай дубровы” хлопцамі і дзяўчатамі пры дапамозе адпаведна рэшата / кубка. Традыцыйна дадзены сюжэт тлумачыцца ў рэчышчы так званых пікіровак моладзі. Аднак зафіксаваная Чачотам яшчэ адна страфа песні, дзе гаворка ідзе аб “жаночках”, якія насілі вадку чапцамі, дазваляе ўбачыць у дадзеным тэксце міфалагічны сэнс. Атрымліваем тры пары сімвалічных супастаўленняў: “кубачак — дзевачкі”, “рэшата — хлопцы” і “чапец — жаночкі”. Адштурхнуўшыся ад несумненнай сімвалізацыі жанчыны праз яе галаўны ўбор, і ў першую чаргу праз чапец, можна дапусціць, што і кубак / рэшата прадстаўлялі адпаведную дзяўчыну і хлопца. Для доказу дастаткова ўгадаць вясельныя звычаі біцця кубка пасля першай шлюбнай ночы, кубак як сімвал зямлі-жанчыны (“сосуд Зямлі”) і г. д., а таксама прадстаўленне праз рэшата ідэі неба, хмары з іх апладняльнымі, жыватворнымі дажджамі. Акрамя таго, нашэнне вады ў рэшаце з мэтай патушыць пажар не выглядае недарэчнасцю, а, наадварот, апраўдана ў рэчышчы міфапаэтычнага сюжэта. Пажар таксама не зусім звычайны, як сведчыць яго апісанне ў запісе Чачота:

Ішла паненка цераз бор,
На ёй сукенка ў дзевяць пол.
Стала тая сукенка шамрэці,
Зялёна дуброва гарэці.

Сярод купальскіх запісаў Чачота вылучаюцца вядомыя сёння як валачобныя песні з тыповым зачынам “Лятала пава па чыстаму полю”, а таксама сюжэт “дзяўчына ўе вянок, які віхура зносіць у мора”. Аднак дзяўчына падаецца як дачка Купалы, што і апраўдвае аднесенасць песні да купальскіх:

— Купалачка, дзе твая дачка?
— А ў гародзе, на пагодзе.
Красачкі ірвець, вяночак уець.
Звіўшы вяночак, пашла ў таночак.

Услед за купальскімі ў зборніку змешчана 27 жніўных песень. У асноўным гэта ўласна жніўныя песні, звязаныя з працай у полі, некалькі дажынкавых, сярод якіх так званыя райкі. Гэтыя песні ўвасобілі ў сабе найбольш раннія ўяўленні аб хлебадайных сілах прыроды, і сам архаічны вобраз Рая, які выразна суадносіцца з матывам пчол, сусветнага дрэва, неба, арганічна зліты з вобразам хрысціянскага Бога, з'яўляўся як бы гарантам дабрабыту і ўраджайнасці. Наогул, дажынкавыя песні ў запісах Чачота даюць абагульнены вобраз жніва як працоўнага подзвігу, гэта гімн хлебу, ураджаю, гімн чалавеку працы.

Асобна хацелася б спыніцца на песнях з выразным сацыяльным пратэстам, успамінаць якія сёння стала не “модна”. Адметна, што гэта запісы першай паловы XIX стагоддзя, якія, аднак, і сёння актыўна запісваюцца ў месцах бытавання жанру. Кранае непадробнай шчырасцю паэтычны зварот да сонца: “Сонца, сонейка, ці бывала ты ў найме?” — і студзіць сэрца катэгарычнае: “Бадай таму цямней было, хто да хаты не пушчае”.

Сапраўдным шэдэўрам без перабольшвання можна лічыць і наступную жніўную песню:

На гарэ Тацянка пшонку жнець,
З цёмнага лясочку тучка ідзець.
— Чы не баішся, Тацянка, гэтай тучанькі?
— А за што ж я маю яе баяцца?
У гэтай тучцы мая мамка:
А ні ветрам мяне абвеець,
А ні дажджом мяне не абліець,
Доляй, шчасцем агарнець.

І сёння цяжка сказаць: адбітак гэта былога анімістычнага светаўспрымання ці выказванне самой душы надзвычай паэтычнага, таленавітага простага селяніна-беларуса...

У зборніку змяшчаецца пяць запісаных Чачотам хрэсьбінных песень. Гэта вядомыя ў шматлікіх варыянтах “Цераз бор сасна нахілілася”, “Хто ж у нас у полазе ляжыць”, “Кум ходзіць па саду, кума па гароду” і інш.

Значную частку фальклорных запісаў Яна Чачота складаюць вясельныя песні. Усе разам яны дэманструюць адзіны, арганізаваны вербальны тэкст лепельскага вяселля. Гэты тэкст прадстаўляе асноўныя абрадавыя моманты вясельнай урачыстасці —

заручыны, дарэнне маладых, прыезд жаніха, дарогу да вянца, сустрэчу нявесты са сваякрухай і інш.

Цэнтральнае месца, натуральна, адводзіцца вобразу нявесты, маладой дзяўчыны, яе пачуццям, перажыванням, надзеям і страхам. Расстанне з роднымі, ад'езд на “чужадальнюю старонку”, канец дзявочага раю — усё гэта прадстаўлена ў канкрэтных сюжэтных сітуацыях, выпісаных псіхалагічна вельмі дакладна, недзе нават асцярожна. Душа нявесты як палахлівая лясная птушка, і народны талент сумеў, здолеў адбіць яе стан у пранікнёных і адначасова сціплых радках:

Да гаворыць лён зялун,
Пры дарозе стоячы:
— А бяда мая, бяда,
Што буйныя вятры,
Што дробныя дажджы,
Не дадуць мне вырасці,
Сінім кужалем зацвіці.

Цікавыя вясельныя запісы Яна Чачота як найбольш раннія і для іх семантычнай інтэрпрэтацыі, для раскрыцця міфалагічнага падтэксту. Яны яскрава дэманструюць успрыманне самога жаніха і яго дружыны як чужынцаў і нават ворагаў, прычым не столькі ў сацыяльным, колькі ў міфапаэтычным разуменні. І найперш аб тым сведчыць характарыстыка локусаў жаніха і нявесты, іх падкрэсленая абрадавая проціпастаўленасць. Для традыцыйнай сімволікі наогул характэрна падзяленне прыроднай прасторы на культурную і дзікую, а сярод іх мікрапрастора саду — уласна дзявочая. На Беларусі існаваў нават звычай, калі дзяўчына мела свой “сад”, у якім вырошчвала неабходныя для вяселля кветкі і расліны.

Песенныя маналогі нявесты найперш звязаныя з садамі альбо хатай:

Зязюлька ў садочку — Люсечка ў святліцы,
Сакалы налятаюць, саколку падмаўляюць.
Рада паляцеці, жаль са да пакінуць

(разрадка наша — Т. В.).

Нявесце не ўласцівыя істотныя перамяшчэнні, іх адсутнасць кампенсуецца багаццем песенных тэкстаў. Запісы Чачота і дэманструюць разгорнуты сюжэтны вербальны комплекс партыі нявесты.

Партыя жаніха, наадварот, спявае мала, аднак яе шлях уяўляецца як далёкі і цяжкі. Локус жаніха адназначна прадстаўляе дзікую прыроду, неасвоеную чалавекам, — “да з-за цёмнага лесу”, “з сіняга возера вятры веюць — з новага гораду госці едуць”;

З гары, з гары, з даліны
Беглі конікі чатыры.
Беглі тыя коні сівыя.
— Куды вы, конікі, бяжыце,
Каму вы разлуку нясеце?
— Нясем мы разлуку Тащяне.

Запісаў Чачот і вясельную песню з матывам расчэсвання нявестай валасоў, прадстаўленую сёння шматлікімі варыянтамі. Дадзены сюжэт, як і вышэйзгаданыя, семантычным ядром таксама мае ідэю пераходу, у дадзеным выпадку ў кантэксте апазіцыі прырода / культура. Змена прычоскі і галаўнога ўбору з дзявочага на жаночы — адна з галоўных прыкмет пераходу. Этнаграфічна дакладным гэты варыянт наўрад ці назавеш:

Стаяла Настулька пад вянцом,
Часала косаньку грабянцом.
Кінула грабянец пад вянец,
Русую косаньку пад чапец,—

важная сама ідэя развітання з вольнымі дзявочымі гадамі, іх незваротнасць і няўпэўненасць у заўтрашнім дні.

Як у зборніках, так і ў рукапісе Чачота колькасную перавагу маюць пазаабрадавыя песні. Паэта прыцягвала іх выключная паэтычнасць, вастрыня сюжэтных калізій і глыбіня выказаных пачуццяў.

Сярод іх адвечныя песні-скаргі на няўдалы жаночы лёс, калі лірычная гераіня “не так жыве, як гаруе”. І прычыны таму могуць быць самыя розныя: няроўны шлюб — “стары-старусенькі сцяў, змяў маладосць маю”, нелюбімы муж — “валей жа мне, мамусенька, цяжкі камень узняці, чым таго нялюбага сакалом назваці”, ды ва ўсе часы застаюцца такімі зразумелымі і блізкімі запісаныя яшчэ ў пачатку мінулага стагоддзя метафарычныя радкі: “чужая старана тугою арана, слязьмі засеяна”.

Лірычныя песні ў запісах Чачота падкупліваюць сваёй адкрытасцю, той наіўнай непасрэднасцю, калі нават грубаватыя словы натуральна ўпісваюцца ў кантэкст шчырага выражэння пачуццяў:

Дзяўчыначка, прапаў я з табою,
Праптаў я жоўты боты, ходзя за табою,
Пападраў я пару сукен, па замётах лязя,
А згнаў я дужа шапачкі, пад страхою стоя,
А спацеў я дужа хустачкі, ліцо ўцірая,
А зламаў я два ножыкі, вакно адчыняя.

Дэмакратычныя погляды Чачота абумовілі і наяўнасць сярод яго запісаў песень з выразнай сацыяльнай скіраванасцю. І гэта не толькі проціпастаўленне багатай і беднай нявестаў — “у багатай валы ды каровы, у худобанькі чорныя бровы”, а і гаспадарчыя нястачы і галеча: “Забіраюць арандары ўсю тваю худобу.— Я сам тое бачу, што худобу трачу, за дробнымі слёзанькамі я свету не бачу”. Блізкія ім па духу рэкруцкія і казацкія песні, наскрозь прасякнутыя болем за гэтых людзей: “Як рэкруцікаў лавілі, назад ручкі павязалі, рэзвы ножкі акавалі”.

Менавіта Чачоту належаць найбольш раннія, поўныя, паэтычна выразныя варыянты шматлікіх балад: “Тры птушачкі ля забітага малойчыка”, “Барвянец-травіца то брацітка і сястрыца”, “Бандароўна”, “Бяроза і явар на магіле закаханых”.

У апошнім, шостым зборніку Чачот змяшчае “Крывіцкія прыказкі і прымаўкі”. Сярод добра вядомых узораў народнай мудрасці знаходзім цікавыя, арыгінальныя варыянты. Напрыклад, даволі распаўсюджанай прыказцы “Ціхая свіння глыбока рые” Чачот змяшчае такія адпаведнікі: “Хто ціха ходзіць, той густа месіць”, “Ціхая вада берагі рве”. Маюць каштоўнасць і заўвагі самога збіральніка — да прымаўкі “Скажы, уража, як пан кажа”: “гэта аб падпарадкаванні і прыстасаванні да волі і ўлады мацнейшага. Гэта прымаўка, відаць, украінская, бо паняцця “вораг”, “ураг” нашае простанароддзе не ведае і няма на яго нават слова, сумняваюся, ці выраз “уража” разумеюць, прымаўкі гэтай з вуснаў сялян я не чуў — толькі са шляхецкіх”. І сёння цешаць сваёй дасціпнасцю і жыццёвасцю такія прыказкі, як “На чым вазку едзеш, таму песеньку спявай”, “Як пасцелеш, так і выпішся”, “То не банкет, калі прынукі нет”.

У асобныя раздзелы выдзяляюцца прыказкі, прыстасаваныя да свят: “Юр’ева раса, не трэба коням аўса”, “Да Святога Духа не скідай кажуха, а па Святым Духу — у тым жа кажуху” і інш., а таксама адметныя выразы і параўнанні. Трэба адзначыць, што многія з іх захавалі былую рытуальную, магічную і нават міфалагічную аснову: “вадзіць дзяды” — драмаць на рабоце; “скрывіўся як серада на пятніцу” — пра чалавека не ў гуморы, што нагадвае звычай пасціць у гэтыя дні; прыгавор да дзіцяці: “На ката пацягушкі, а на дзіця растушкі”.

Сярод іншых жанраў вуснапаэтычнай творчасці Чачота і загадкі. Узятая ўсе разам, яны прадстаўлялі своеасаблівую карціну свету простага селяніна, усё яго прыроднае і матэрыяльнае акружэнне. У рэчышчы традыцыйнай міфапаэтычнай сімволікі створаны загадкі пра год: “Вылецела дванаццаць галубоў, села на пяцьдзсят дубоў, знесла на трыццаць яец, кожнаму адно яйцо”, пра сонца: “К сатаю ходзіць да не сватае”. Большасць загадак дэманструе талент народа ў будзённым бачыць дзівоснае, у простым — незвычайнае, у нерухомым — жывое: “Беглі чумаковы лычкі цераз мора, бягуць дый маслечка ядуць” (сані), “У лесе сцята, у хлеве ўзята, а на руках плача” (скрыпка), “Кручаны, мучаны па зямлі скача” (венік) і інш.

Парэміялагічныя запісы Чачота наглядна дэманструюць прынцыповую рознасць прыказкі і загадкі пры іх значным падабенстве. Кожная прыказка, нават калі яна звяртаецца да прыроды, у канчатковым выніку паведамляе нешта пра чалавека, яго адносіны са светам, яна і адрасавана непасрэдна яму. Загадка ж проста апавядае пра свет і самога чалавека, з’яўляецца выпрабаваннем яго кемлівасці і дасведчанасці.

*
* *
*